

PUSZTAI FERENC

NYELVTÖRTÉNET TOLDY FERENC IRODALOMTÖRTÉNETÉBEN

Toldy Ferencet a nyelvtudomány több ága régóta elhelyezte tudománytörténete arcképcsarnokában, így a helyesírás-történet, a lexikográfia, a szótörténet és a nyelvemlék-kutatás, de nyelvtörténeti portréjának számos részlete még homályban maradt vagy csak elmosódott vonásokkal rajzolódik ki. Így alig-alig került be a nyelvészeti köztudatba például Toldynak *A magyar nemzeti irodalom története* című kétkötetes munkája, amely először 1851-ben jelent meg Pesten. (A továbbiakban a mű 1852. évi második, javított kiadására utalok.) Ez a könyv, amely a kereszténység felvétele előtti időktől a 16. század első negyedéig terjedő időszakot öleli fel, magában rejt egy (belső korszakokra bontott) kis magyar nyelvtörténetet. A Horváth Cyrillnek ajánlott bevezetésben azt írja Toldy: „Bővebb lett az mint akartuk; ... nevelte [a terjedelmet] a nyelv története is, mely szinte oly bensőleg van az irodalom fejlődésével összenőve, hogy ennek tagadhatatlanul egyik részét teszi” (TOLDY 1852, I, V–VI). A könyv jellegéről pedig így nyilatkozott: „[Az irodalomtörténet] az új tanrendszerben a középtanodák tárgyai közé soroztatott ... de hiányzott a nem várt percben egy alkalmas kézikönyv, mely a rendszeres előadásának vezérfonalul szolgáljon” (I, IV). A tanári munka és a tanulás szempontjából is alkalmas kézikönyvnek szánt mű azonban inkább szakmai kézikönyv, hiánypótló irodalom- és nyelvtörténeti kalauz lett (vö. WÉBER 1986, 48). *A magyar nemzeti irodalom története* rövidebb összefoglalásként, tankönyvként 1864–65-ben jelent meg, majd a második kiadása 1868-ban, Gyulai kiigazításaival pedig Toldy halála után, 1878-ban. „Végeredményben – írja Wéber Antal – ezzel a könyvvel emancipálódott a magyar irodalom iskolai tananyagként” (WÉBER 1986, 50).

A magyar nyelv eredetével, nyelvcsaládjával kapcsolatos korabeli vélekedések – Dömökös Péter könyvcímével érzékeltetve – Szkítiától Lappóniáig húzódtak, azaz az uráli-finnugor rokonságtól időben és térben távolabb merészkedőknek, de még az elrugaszkodóknak is volt kisebb-nagyobb tábor. Toldy kettős álláspontot képviselt 1852-ben, mondván, a magyar „legközelebb ugyan a finn nyelvtőhöz áll, még pedig ennek uralhegyi ágaihoz, a vogulhoz és osztyákhhoz, anélkül mindazáltal, hogy vele leány- vagy testvéرنyelvi rokonságot tartana, ... a magyar [ugyanis] önálló életművé (organismussá) fejlődött. ... *gyökerei* [a kiemelés az eredetiben] oly egyszerűek, viszonzyszavai ... oly szerencsésen visszavezethetők első elemeikre s magából a magyar nyelvből kimagyarázhatók: hogy nyelvünket mind ezen tekintetekben másokkal összehasonlítván eredetinek,

önállóan, minden esetre pedig egynek az ősrégi nyelvek közül kell állítanunk” (TOLDY 1852, I, 25). Ezt a kettősséget az teszi feszessé, feszültséggé, hogy Toldy kétségtelenül „a magyarországi finnugrisztika fő mozgatója volt” (DOMOKOS 1998, 121), s például Regulyt is (a *Reguly-Album* kezdeményezésével) hatékonyan támogatta, sőt az *Album* éppen Toldy tollából „máig sem meghaladott, részletes Reguly-életrajzot tartalmaz” (uo., 105). Aligha vitatható az indoklása tehát Domokos Péter összegző mondatának: „Erre a kettősségre sincs még magyarázat!” (DOMOKOS 1998, 121). Nem volt rá magyarázatunk 1998-ban, s nincs még ma sem. E nyitott kérdést az is tágítja, hogy Domokos Toldy magatartásában dátumhoz köthető (ugyancsak elemző érvelést kívánó) törést lát. Úgy véli, hogy „Reguly hazatérése [1849] után ... (Toldy) [így!] magatartásában valamiféle változás következett be” (uo., 104), s az „1850-es Toldy ... nem azonos évekkal korábbi önmagával” (uo., 105), Regulyhoz való viszonyában sem. Ismeretes, hogy Toldy személyiségevel kapcsolatban többen tettek észrevételt: volt, aki ellentmondásos egyéniségűnek, más bonyolult jellemnek nevezte (*i. m.*, 107), 1850-ben pedig Vachott Sándor így írt róla Erdélyi Jánosnak: „jár-ke, értekezik, érintkezik. Ismered őt. Utóvégre nem ő idomít, hanem ő idomkodik” (uo.). Bármiképpen végződjön is a mérlegelés Toldy magatartásával, magatartásjegyeivel kapcsolatban, az bizonyos, hogy ezekkel az egyetlen személyre korlátozott minősítésekkel nem magyarázható az a kettősség, amely a magyar nyelvnek a finnugorság ugor ágához csatolását is meg ősrégi, önálló organizmusú voltát egyaránt, azaz egyszerre vallja – köztük sajátos egyensúlyt keresve. E tekintetben megfontolandó körülmény még az a következtetés is, amihez Békés Vera a *nekünk nem kell a halzsíros atyafiság* szállóige filológiai-szótörténeti elemzésével jut el: „a 19. században a vita nem arról folyt, hogy a finnugor rokonság gondolata elfogadható-e, hanem hogy egyéb nyelvekhez képest milyen fokú ez a rokonság” (BÉKÉS 1991, 93). Nem kelthetjük tehát azt a látszatot, mintha szélesebb körű, mintegy ellenállásba tömörült, egységes ellentáborra lett volna a finnugor rokonság gondolatának, s főként teljes elvetésének.

Az 1852-es kiadásban is feltűnően nagy arányban foglalkozik Toldy a helyesírási kérdésekkel. Három oka is van ennek. Először is a magyar nyelvújítás egyik küzdelmes terepe éppen a helyesírás, a hangjelölés körül alakult ki az ún. jottista–ipszilonista háborúval. Érdemes utalni arra (még ha ezúttal csak futólag is), hogy a háborút lényegében nyugvópontra juttató 1832-es akadémiai helyesírási szabályzat a kompromisszumkeresés jegyében készült el, s formálódott később is: nyoma sem volt az ortológusok és a neológusok (század eleji) első és (század végi) második összecsapását jellemző puszkaporos légkörnek. Tudniillik az első akadémiai kiadvány, a *Magyar helyesírás' és szóragasztás' szabályai* „egyetlen részletében sem hozott valami merőben újat, olyasmit, aminek a korábbi írásgyakorlatban ne lett volna előzménye” (SZEMERE 1974, 14), illetőleg először csak belső használatra, az Akadémia tagjai számára készült; szabályai csak később (igaz, rövid időn belül) voltak hatással tágabb körök írásgyakorlatára (vö. még FÁBIÁN 1984, 49). Másodszor Toldy azért is foglalkozhatott 1852-ben nagy figyelemmel, részletezően a magyar helyesírás történeti kérdéseivel, mert az első akadémiai helyesírásnak – Vörösmarty Mihály mellett – ő volt az egyik megfogalmazója. Ismeretes, hogy Toldy később tagja lett annak a Nyelvtudományi Bizottmánynak is, amely 1856. április 13-án

fejezte be az 1832. évi szabályzat felülvizsgálatát. Ennek a módosításnak az okát Hunfalvy Pál visszatekintve így fogalmazta meg: „Midőn az akadémiai ülések ... 1850-ben ismét folyni kezdenek, a különbség az *Akadémia helyesírása és az Akadémián kívül mozgó irodalomé között* [az én kiemelésem – P. F.] mind láthatóbbá lőn” (Akadémiai Értesítő, 1877, 162). S végül volt egy harmadik, gyakorlati oka is a helyesírás-történet részletesebb bemutatásának. A *magyar nemzeti irodalom története* ugyanis a szövegközlésben mellőzte a „diplomataikai hűséget”, mert „az ehez nem szoktatott olvasó inkább visszaijesztetik, mint édesgettetik a régi nyelvbéli előadás szépségeivel megismerkedni. Ilyenkor tehát megelőzőleg az olvasóhoz kell leereszkedni, hogy őt felemelhessük: előbb a nyelv nehézségein kell őt túlemelni, hogy elkészítsük az írásmód nehézségeire is; csak ez úton érhetjük el azt, hogy maholnap oly ómagyar olvasókönyvet is szívesen vehessen és vegyen, melyből az emlékeket sajátásaik egészletében ne csak méltatni, de élvezni is mind képes, mind kész legyen” (TOLDY 1852, VIII–IX).

A nyelvtörténeti fejtegetésekből azonban kihagyhatatlan a magyar hangjelölés kialakulásának hosszú, küzdelmes története: a latin betűrendszernek a magyar hangrendszerre alkalmazása, a latinban jelöletlenül maradt, mert ott ismeretlen magyar hangok jelölésének a gondja, a latin kínálta betűállomány hiányainak betűjegyek kombinációjával vagy új betűjegyekkel való pótlása. Toldy könyvéből nem is hiányzik a magyar hang- és írástörténetnek ez a nagyon fontos részterülete. Így két szempont érvényesül. Egyrészt a *Példatárban* – írja tájékoztató bevezetésében a szerző – „a régi szöveg a legnagyobb hűséggel adatik, *kivéven a helyesírást* [kiemelés az eredetiben]. Erre nézve azt követtem, hogy minden szót, minden hangot úgy fessek le, mint az író azt *ejteni* [így!] kívánta; miáltal csak a *külső* [így!] régies szín vész el” (TOLDY 1852, VIII). Másrészt nemcsak kinyilatkoztatja, hogy az „akademia a *nyelvtudomány* [!] érdekében helyesen cselekszik, sőt mulhatlan kötelességet teljesít, midőn nyelvünk emlékeit teljes hűséggel adja” (uo., IX), hanem ebben a kézikönyvében is megpróbált „tudományosabb” lenni: „Mindazáltal ohajtottam volna olvasásom mellé a szöveget eredeti külalakjában adhatni: ha attól a költség nevedése el nem tilt” (uo.). Ez az ohajtása teljes mértékben csak a *Halotti Beszéd és Könyörgés* közlésében vált valóra: becses nyelvemlékünk teljes szövegét harminc sorszámozott mondatra tagolva közli – betűhíven is és saját olvasása (azaz mai szakszavunkkal mondva, saját olvasata) szerint is (uo., 96–100).

A *Halotti Beszéd és Könyörgés* teljes és filológiai hiteles közlésének és értelmező olvasásának, valamint a nyelvemlék hangtanának, szóképzésének (szóalkotásainak), alaktani sajátosságainak, szó szerkezetének, illetőleg „írása széptani méltatásának” Toldy bő, 27 lapnyi terjedelmet szán könyvében. A. Molnár Ferenc a *HB.* korai közléseit pontosító, 1987-ben közzétett lajstromában Toldynak csak az 1868-as irodalomtörténeti olvasókönyvét tünteti fel (A. MOLNÁR 1987, 160), Arany János azonban a korábbi, 1851-es és/vagy 1852-es kötetre utal *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című, tanári segédletül szolgáló könyvecskéjében, amelynek a záró dátuma az 1850-es évek végére tehető: „A halotti beszédet többen ismertették, Révai Miklós egész könyvet írt róla, újabban Döbrentei és Toldy Ferenc magyarázták” (ARANY 26). Ki kell emelnünk azt a tényt, hogy Toldy olvasati, szó- és jelentéstörténeti vagy etimológiai magyarázatai-

ban csak kevés esetben él azzal az álmegoldással, hogy egy-egy nyelvtörténeti sajátosságot, másságot íráshibának, a leíró által elkövetett hibának nyilvánítson (vö. I, 101, 102). Az „avult szavak magyarázatával” foglalkozó fejezetbe Toldy felveszi a mai értelmezésünk szerint ’kezdetben’ jelentésű *eleve* [= *elélé* ~ *eleþé*] határozót. Ezzel a szóval, illetőleg a szövegkörnyezetéből fakadó problémával többen foglalkoztak. Bárczi Géza is kitér rá a *Halotti Beszédet* elemző, befejezetlenül maradt egyetemi előadássorozatában, mert a *Menyi milofiben terumteve eleve mív ifemucut adamut* „mondat alanya hiányzik. Az összefüggésből és a latin megfelelőből *Isten*, *Úristen*-féle alany volna várható. E hiány, kifejejtés meglepő. ... Ezért Révai Miklós óta (Ant. I, 122 kk.) többen az *eleve* szót ’Isten’ jelentésűnek magyarázták. Ez azonban kétségtelenül téves” (BÁRCZI 1982, 41) – szögezte le Bárczi. Révainak azt a véleményét, hogy az *eleve* végső soron az *élő* alaki és jelentéskörébe vonandó, s ekként az Istennek első elnevezése lett volna, Bárczihoz hasonlóan már Toldy is egyértelműen megkérdőjelezi: „E megfejtést erőltettnék tartom, s később vagyok feltenni hogy a jámbor leíró szundikált, s az »isten« szót kifejejtette” (TOLDY 1852, I, 119). További részletezés, kommentálás kényszerű mellőzésével arra azért ezúttal is utalni kell, hogy e vitatott részlet elemzésének története Sajnovics szövegközlésének jegyzetével kezdődik.¹

Az utóbbi időben egyre gyakrabban hangzik el az a javaslat, hogy ideje lenne már igazságot szolgáltatni Bugát Pálnak, higgadtan számba véve nyelvújító buzgalmának egészét, a feltűnést keltő, sőt vihart kavaráó túlzásait és tagadhatatlan, mert bizonyíthatóan nagy számú helyes, életképesnek bizonyult újítását. A Bugát-per újratárgyalása aligha képzelhető el Toldy Ferenc nélkül. Bugát és Toldy pályája tudniillik nemcsak érintkezett számos ponton, de többször egymásba is szaladt, mert számos alkalommal munka-, azaz szerzőtársak voltak: Toldynak már szerepe volt a Bugát 1828-ban közzétett *Bonctudományához* csatolt latin–magyar és magyar–latin szójegyzéknek a létrejöttében is (GÁLDI 1957, 441); ez a jegyzék lett az alapja, előmunkálata az öt évvel később publikált *Magyar–deák és deák–magyar orvosi szókönyvüknek* (WÉBER 1986, 15–16); együtt alapították meg az Orvosi Tár című folyóiratot, az első magyar orvosi szakfolyóiratot (*uo.*, 15). Közös vonásuk még az is, hogy neológ túlzások miatt Toldynak ugyanúgy része volt kemény támadásokban, mint Bugátnak; nemcsak pályája kezdetén (az 1820-as években), hanem a feléledt, a megtámadott neológia idején is (1858-ban), a *Német–magyar tudományos műszótár* közzétételekor, amelyet „korlátlan szócsinálással egybekötött purizmus” jellemezett (FÁBIÁN 1984, 55). A kor nyelvi csatározásainak hullámmá-sára, kavargására jellemző ez a párhuzam, de még inkább az, hogy Bugátot Toldy is megtámadta, 1857-ben – egy évvel saját, említett purista szótára megjelenése előtt. Toldy akkor (s írásban azután) szólalt fel Bugát ellen, amikor Bugát egy akadémiai felolvasó ülésen hírhedtté vált szóalkotási elméletét, a *Szócsintant*, a szócsinálás tanát előterjesztette (*uo.*, 54). A kortársi feloldást a végső soron diadalra jutó nyelvújítás s annak irodalmi fundamentuma hozza el. Ezt előlegezik Gyulai Pálnak azok a szavai, amelyek

¹ „*Eleve*, alii interpretantur *elélé*, vel *eleim*, feu *initio*: fors legi poffet *Élő* feu *Vivens* pro: DEUS, ut fic constructio fuum habeat Nominativum” (SAJNOVICS 1770, 5; vö. még VLADÁR 1994, 24).

Toldy Ferencről tartott akadémiai emlékbeszédében hangzottak el, bizonyosan nem kegyeleti szövegkoszorúnak szánva: „Toldy talán igen hevesen s minden pontban nem is elég alaposan támadta meg e mozgalmat [ti. az ortológiát], lényegében [azonban] többé-kevésbé az irodalom közérzetét fejezte ki” (FÁBIÁN 1984, 71–72).

Toldynak a magyar nyelv ősrégi voltáról vallott nézetei beleszövődtek a szókészlet bővítésére vonatkozó álláspontjába is. A „magyar nyelv e mostani hazájában – írja 1852-ben – egy új nyelvtani alakot sem fejtett ki, egy képzővel sem bővült, de igen többeket ki látott avúlni; hogy új gyökereket többé nem termett, s egyedül a szóképzés ősi törvényei szerint folytatott származtatás és összetétel, úgy idegen szók felvétele útján gazdagodott. ... nem annyira a nyelv, mint inkább a vele élés módja változott. ... mikép e régi nyelv ősfarmákban gazdagabb volt a mainál, ellenben szótárilag szegényebb ugyan, mert az európai élet a maga viszonyai, terményei és eszmeköreivel benne megfelelő kifejezését fel nem találhatta; de másfelül becses alaptőkéjét hozta magával a gyökereknek, még lélektani képzetekre s elvont fogalmakra is, s ezzel rendkívüli képzeletességet párosított” (TOLDY 1852, I, 30–31).

A szókészlet megújításának feladata Toldy számára gyakorlati teendők seregét jelentette. Ott volt a Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének már a megindulásánál, s 1831-ben tagja lett a „grammatika és szótár tárgyában” kijelölt küldöttségnek, azaz bizottságnak, majd Vörösmartyval együtt előterjesztője volt a megírandó szótár általános irányelveinek (GÁLDI 1957, 443). Tudománytörténeti szempontból különösen a Magyar Tudós Társaságnak az a német–magyar (1835), magyar–német (1838) zsebszótára emelendő ki, amelyet Széchenyi István, a testület másodelnökeként a Társaság 1831. decemberi ülésén kezdeményezett (*uo.*, 460). Ezt a szótárpárt Vörösmartyval együtt Toldy szerkesztette (FÁBIÁN 1984, 43; de vö. GÁLDI 1957, 495). Mint *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának* műhelymunkái is bizonyították, ez a reformkori zsebszótár, s különösen annak 1838-ban megjelent magyar–német része páratlan forrása korának, azaz annak a nyelvállapotnak, amelyen a mai magyar köznyelv is alapul. Gáldi László teljes joggal nevezte a legjobb szótárnak a 19. század első felében (GÁLDI 1957, 474). A purizmustól ugyan ez a szótár (az 1838-as része) sem volt mentes, de a szóhasználat (szótári) kodifikálásával egész sereg új szónak adott polgárjogot (*uo.*, 495). A zsebszótár egyike annak a három szótárnak, amely külön-külön és főként láncolatként irányadó-irányító szerepű volt a magyar köznyelv legfontosabb, az alapokat kiépítő, kiformaló időszakának szókészleti változásaiban, feldúsulásában. Éppen ezért nemcsak kíváncsú, hanem egyértelműen szükséges e három szótár hasonmásának hozzáférhetővé tétele. Az időrendben elsőnek a megjelentetése szerencsére már megtörtént, Pápai Páriz Ferenc szótára Bod Péter által gondozott 1767-es kiadásának faksimile változata közkezen forog. A harmadiknak, a Czuczor–Fogarasi-szótárnak a hasonmás kiadása sajnos néhány kötet után, a ’hidegecske, hűsecske’ jelentésű *hideges* címszónál, a közelmúltban elakadt. (Egy ideje a szótárnak hozzáférhető ugyan – szerencsére – egy CD-ROM változata, de ez nem hasonmás a szó teljes értelmében, hanem újra leírt másolat, átmásolás.) A reformkori zsebszótár, különösen annak a második része ezek sorába illeszkedne, mert időrendben és érdemben, azaz nyelvállapotával ezek közé illeszkedik.

Hivatkozott irodalom

- ARANY – ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* (1850 után), Bp., Magyar Helikon, 1977.
- BÁRCZI 1982 – BÁRCZI Géza, *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.
- BÉKÉS 1991 – BÉKÉS Vera, „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” Egy tudománytörténeti mítosz nyomában = *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, szerk. KISS Jenő, SZÜTS László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 89–95.
- DOMOKOS 1998 – DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lappóniáig: A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, 2., átdolgozott kiadás, Bp., Universitas Kiadó, 1998.
- FÁBIÁN 1984 – FÁBIÁN Pál, *Nyelvművelésünk évszázadai*, Bp., Gondolat Kiadó, 1984.
- GÁLDI 1957 – GÁLDI László, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1957.
- A. MOLNÁR 1987 – A. MOLNÁR Ferenc, *A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről*, Magyar Nyelvőr, 1989, 158–161.
- SAJNOVICS 1770 – Joannis SAJNOVICS *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Tyrnaviae, 1770.
- SZEMERE 1974 – SZEMERE Gyula, *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974.
- TOLDY 1852 – TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története I– II*, 2., javított kiadás, Pest, 1852.
- VLADÁR 1994 – *Demonstratio. Sajnovics János Bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos*, a nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, szerkesztette SZÍJ Enikő, Bp., ELTE, 1994.
- WÉBER 1986 – WÉBER Antal, *Toldy Ferenc*, Bp., 1986.